

Pemikiran *Tahaluf Siyasi* Parti Islam SeMalaysia (PAS) dan Implikasinya Terhadap Pembangunan Negara

Mohd Syakir Mohd Rosdi*

Pusat Kajian Pengurusan Pembangunan Islam (ISDEV), Universiti Sains Malaysia, Pulau Pinang

*Corresponding author: mohdsyakirmohdrosdi@gmail.com

Abstract

In Malaysia, *tahaluf siyasi* (TS) is happening at the state and federal levels. The word TS here means the cooperation between two or more parties to achieve the same objective and not violating the Islamic shari'ah at the same time. There are two political parties called to implement the TS. First, Pan-Malaysian Islamic Party (PAS); and secondly, United Malays National Organization (UMNO). PAS used the TS strategy to cooperate with People's Justice Party (PKR), while UMNO collaborate with the National Front (BN). This TS's idea and implementation is inspired so that the both political parties can show they are bringing the image of Islam. The idea and the implementation of TS is developed according to effectiveness of thought regarding the TS strategy in both political parties. Referring to the ideas of these parties, TS shows synonymous with PAS because of two matters. First, PAS's policy; and second, PAS as an Islamic movement. Therefore, this article aims to identify TS's thought in PAS and to analyze the implications of this thought against the Malaysia's development. The identification in this article also has been done using the library research and in-depth interview. Meanwhile, the analysis is performed using the method of content analysis. As a result, there are only two ways of PAS when it comes to TS thought. First, the way to preach; and second, the way to fight their common enemy which is BN. From here, we can see the two-way thinking is indirectly do not affect the development in this country. However, there are three implications from PAS thought about their TS is effected indirectly to the development of this country. First, PAS can be under the central government based on the federalism; second, the declaration of Welfare State by PAS; and third, PAS is opening the economic opportunities for non-Muslims.

Keywords: Thought, *Tahaluf Siyasi*, Political Cooperation, *Tahaluf Siyasi* of PAS, Parti Islam SeMalaysia (PAS), The Country's Development

Abstrak

Tahaluf siyasi (TS) di Malaysia berlaku pada peringkat negeri dan negara. TS ialah kerjasama antara dua atau beberapa pihak untuk mencapai objektif yang sama selagi tidak melanggar syariat Islam. Terdapat dua parti politik yang disebut melaksanakan TS. Pertama, Parti Islam Se-Malaysia (PAS); dan kedua, Pertubuhan Kebangsaan Melayu Bersatu (UMNO). PAS melaksanakan TS dengan Pakatan Rakyat (PR), manakala UMNO melakukan TS dengan Barisan Nasional (BN). Idea dan pelaksanaan TS diketengahkan supaya masing-masing dapat mempamerkan pembawaan imej Islam. Idea dan pelaksanaan ini berkembang selaras dengan berlakunya perkembangan pemikiran TS dalam parti-parti tersebut. Merujuk kepada pemikiran kedua-dua parti ini, TS dilihat lebih sinonim dengan PAS kerana dua perkara. Pertama, dasar PAS; dan kedua, PAS sebagai Gerakan Islam. Untuk itu, tumpuan dalam artikel ini dilakukan untuk mengenal pasti pemikiran TS dalam PAS dan menganalisis implikasi pemikiran ini terhadap pembangunan Negara. Pengenalpastian ini dilakukan dengan menggunakan kaedah kepustakaan dan kaedah temu bual mendalam, manakala penganalisan ini dilakukan dengan menggunakan kaedah analisis kandungan. Hasilnya, pemikiran TS PAS hanya terdapat dua hala. Pertama, hala untuk berdakwah; dan kedua, hala untuk menentang musuh yang sama iaitu BN. Dari sini, dua hala pemikiran tersebut tidak memberikan implikasi secara langsung kepada pembangunan negara. Walau bagaimanapun, secara tidak langsung terdapat tiga implikasi pemikiran TS PAS terhadap pembangunan negara. Pertama, PAS boleh berada di bawah pemerintahan pusat yang berasaskan federalisme; kedua, PAS mengisytiharkan Negara Berkeadilan; dan ketiga, PAS membuka peluang ekonomi kepada bukan Muslim.

Kata Kunci: Pemikiran, *tahaluf siyasi*, *tahaluf siyasi* PAS, pembangunan negara

© 2016 Penerbit UTM Press. All rights reserved

1.0 PENDAHULUAN

Tahaluf siyasi (TS) difahami oleh masyarakat sebagai satu strategi politik. Pemahaman seperti ini merupakan kesan daripada hebahan pemikiran oleh parti-parti politik yang mengamalkannya. Parti-parti tersebut ialah parti Parti Islam Se-Malaysia (PAS) dan parti Pertubuhan Kebangsaan Melayu Bersatu (UMNO). Kedua-dua parti ini masing-masing cuba mempengaruhi masyarakat dengan pemikiran mereka. Tindakan ini memperlihatkan kesungguhan parti-parti berasaskan Melayu Islam itu untuk membawa idea dan pemikiran Islam dalam masyarakat awam. Daripada pemikiran kedua-dua parti ini, PAS lebih terpamer pemikiran keIslamannya kerana PAS lebih menonjol sebagai parti yang membawa ideologi Islam. Penonjolan ini berlaku berasaskan dua perkara. Pertama, dasar PAS iaitu Islam; dan kedua, PAS adalah parti berasaskan Gerakan Islam. Artikel ini dilakukan untuk meneliti setakat manakah TS PAS ini dapat memberikan implikasi terhadap pembangunan negara. Bagi mencapai objektif yang ditetapkan ini, terdapat dua bahagian yang diperbincangkan. Pertama, pemikiran TS PAS; dan kedua, implikasi pemikiran TS PAS terhadap pembangunan negara. Bagi memperdalamkan lagi data dalam kajian ini, temu bual mendalam dilakukan terhadap tiga responden. Pertama, Fadhli Shaari, Bekas Setiausaha Akhbar Menteri Besar

Kelantan. Kedua, Mohd Farid Dato' Abd. Razak, *Chief Executive Officer*, Kumpulan Pertanian Kelantan Berhad (KPKB). Ketiga, Wan Nik Wan Yusoff, Setiausaha Politik Menteri Besar Kelantan.

■2.0 PEMIKIRAN TS PAS

Pelaksanaan pemikiran TS dalam PAS bermula sejak PAS menjalinkan kerjasama dengan Parti Perikatan untuk memerintah negara. Pengalaman PAS dalam melakukan TS ini telah dilaluinya selama 36 tahun. Seperti menurut Setiausaha Agung PAS Mustafa Ali (2011), PAS mula melakukan kerjasama politik bermula sejak tahun 1974 lagi. Ketika itu PAS membuat kerjasama bersama UMNO dan beberapa parti komponen yang lain dalam Parti Perikatan (1972-1977) seperti Persatuan Cina Malaysia (MCA) dan Kongres India Malaysia (MIC). Kemudian, PAS melakukan kerjasama dengan Parti Melayu Semangat 46, Barisan Jemaah Islamiah Se-Malaysia (BERJASA), Parti Hizbul Muslimin Malaysia (HAMIM) dan Kongres India Muslim Malaysia (KIMMA) yang membentuk Angkatan Perpaduan Ummah (APU) (1990-1996).

Seterusnya, PAS bersama dengan PKR, DAP, Parti Rakyat Malaysia (PRM) dan membentuk Barisan Alternatif (BA) (1999-2008). Kerjasama bersama BA terus kekal sehingga saat ini walaupun BA telah bertukar namanya kepada Pakatan Rakyat (PR). Menurut beliau lagi, TS merupakan saluran dakwah yang telah memberikan kefahaman Islam dan perjuangan Islam kepada parti-parti lain apabila bekerjasama dengan PAS. TS juga adalah satu strategi politik dan bukan dasar bagi PAS.

Selama 36 tahun ini, PAS telah mengalami pelbagai cabaran apabila menggunakan TS. Antara cabarannya ialah PAS terpaksa keluar daripada Parti Perikatan, Kelantan diisytihar darurat sehingga menyebabkan pemerintahan PAS di Kelantan jatuh kepada Barisan Nasional (BN), dan berlaku perselisihan faham sesama ahli PAS sehingga sekarang. Cabaran-cabaran yang dihadapi oleh PAS ini telah membentuk dua hala pemikiran yang berbeza terhadap pelaksanaan TS. Pertama, TS dilakukan untuk dakwah; dan kedua, TS digunakan untuk berhadapan dengan musuh yang sama iaitu BN.

Bagi hala pemikiran yang pertama, TS ini dijadikan sebagai strategi untuk berdakwah. Pemikiran seperti ini lebih mempamerkan keutamaan mereka kepada kebenaran Islam daripada hanya semata-mata berpolitik. Seperti menurut Setiausaha Majlis Syura Ulama PAS Nik Zawawi Nik Salleh (2012), beliau menyatakan bahawa terdapat dua implikasi penggunaan TS oleh PAS. Pertama, dakwah dapat disampaikan kepada masyarakat bukan Islam; dan kedua, dengan TS dakwah dapat disampaikan kepada masyarakat Islam yang tidak memahami perjuangan Islam, seperti sebahagian rakan-rakan PAS dalam PKR. Badan Bukan Kerajaan (NGO) ditawarkan bersama dalam PAS mengikut kaedah TS, tujuannya memperkenalkan mereka kepada keindahan Islam. Penggunaan TS ini diharapkan membawa kemenangan. Kemenangan ini akan digunakan untuk menyelamatkan akidah umat Islam yang terlibat dalam dosa-dosa besar, sekali gus membawa kepada keredaan Allah SWT.

Begitu juga, menurut Bekas Setiausaha Akhbar Menteri Besar Kelantan Ahmad Fadhli Shaari (2008), kerjasama politik ini penting sebagai salah satu pendekatan dalam memperkenalkan konsep negara Islam kepada golongan bukan Islam.

Tujuan TS untuk berdakwah ini menurut kepimpinan PAS adalah bertepatan dengan nas al-Qur'an dan Hadith. Hal ini seperti yang disebut oleh Presiden PAS Abdul Hadi Awang (2012) seperti berikut:

“Hubungan PAS dengan parti lain dalam Pakatan Rakyat adalah hubungan *tahaluf* yang berpandukan nas. Pakatan Rakyat adalah satu muafakat politik dalam konsep *tahaluf siyasi* yang diluluskan oleh Majlis Syura Ulama dalam skop hukum Fiqah politik Islam. Bekerjasama dalam titik persamaan menentang kezaliman politik dan pentadbiran negara yang dialami oleh seluruh rakyat, seperti amalan demokrasi yang tempang, pentadbiran negara yang tempang, pengurusan ekonomi yang penuh dengan penyelewengan, masyarakat yang jahil dengan kelemahan pendidikan dan undang-undang yang tidak ada kehebatan, menyebabkan krisis moral yang parah dengan banjir maksiat dan jenayah”.

Menurut Abdul Hadi Awang (2012) lagi, PAS tidak boleh disamakan dengan UMNO. Hubungan PAS dengan kalangan bukan Islam terutamanya DAP sangat berbeza dengan hubungan antara komponen BN, iaitu UMNO, MCA dan MIC. Perbezaan utamanya adalah hubungan BN tersebut tidak berdasarkan dan berkonsepkan Islam, sebaliknya PAS berdasarkan dan berkonsepkan Islam. BN tidak berasaskan empat sumber pengambilan hukum dalam Islam iaitu al-Qur'an, Hadith, Ijmak' Ulama dan Qias, tetapi PAS berasaskan empat sumber tersebut.

Menurut bekas Timbalan Presiden PAS Nasharudin Mat Isa (2011), keputusan PAS untuk mengadakan kerjasama politik telah pun dibincangkan dengan tokoh gerakan Islam sedunia pada tahun 1998 di England. Tokoh yang hadir ketika berlakunya perbincangan tersebut antaranya termasuklah Yusof al-Qaradhawi, Faisal Maulawi dan Khurshid Ahmad.

Bagi hala pemikiran TS PAS yang kedua pula ialah TS ini digunakan oleh PAS sebagai kaedah untuk bergabung dengan parti komponen yang lain. Gabungan ini bertujuan menghadapi musuh yang sama. Menurut Ahmad Fadhli Shaari (2008), jalinan tersebut mempunyai tujuan menjatuhkan musuh yang sama iaitu kerajaan *United Malayan National Organization* (UMNO) yang disebut juga sebagai BN dalam konteks pakatan antara MCA, MIC dan UMNO. Dalam hal ini, bekas Jawatankuasa Agung PAS Abu Bakar Hamzah (1992) pernah berkata *tahaluf* boleh berlaku dengan orang Islam atau dengan orang kafir atas dasar menentang musuh mereka. Dengan ijthad TS yang digunakan, PAS pernah bergabung dengan Parti Melayu Semangat-46, Berjasa dan Hamim yang membentuk Angkatan Perpaduan Ummah (APU) untuk berhadapan dengan BN. Sekarang digunakan TS untuk bergabung dalam PR yang mempunyai tiga parti utama iaitu PKR, PAS dan DAP (Abdul Hadi Awang, 2012).

Hal ini turut dibincangkan oleh Ahmad Fadhli Shaari (2008) yang mengatakan bahawa kerjasama ini boleh terjadi dalam apa jua bidang yang dipersetujui bersama untuk menghadapi musuh yang sama. TS juga kemungkinan boleh berlaku dengan gerakan yang pernah atau berpotensi untuk menentang ideologi *harakah Islam*. Dalam suasana hari ini, TS yang dimaksudkan ini juga termasuklah kerjasama dengan golongan bukan Islam untuk menghadapi musuh yang sama.

Kaedah penggunaan TS ini turut dibincangkan oleh Setiausaha Dewan Ulama PAS Pusat Mohamad Khairudin Aman Razali (2012). Beliau mengatakan bahawa TS diharuskan penggunaannya untuk mempertahankan orang Islam, menolong orang bukan Islam yang kena zalim dan mempertahankan keadilan. Menurut beliau lagi, Rasulullah SAW mengecam *tahaluf* yang mempertahankan kezaliman. Islam hanya membenarkan *tahaluf* yang bertujuan membawa ketaatan kepada Allah SWT dan menolong orang yang dizalimi. Beliau mengatakan juga, sebenarnya inilah matlamat TS. Disebabkan itu, Majlis Syura Ulama PAS telah melihat titik kerjasama yang dilakukan dalam PR

adalah menentang kezaliman kerajaan BN. Apabila diletakkan titik tersebut, tidak ada perbincangan lain melainkan titik itu sahaja. Menurut beliau lagi, *tahaluf* ialah satu pendekatan. Sekiranya kerjasama tersebut telah disalahgunakan, pendekatan itu boleh berubah bila-bila masa sahaja. Sebaliknya, perjanjian ini mesti dipegang sampai bila-bila selagi mana tidak membawa kepada menghalalkan yang haram dan mengharamkan yang halal.

Walaupun terdapat dua hala pemikiran ini, dalam PAS semuanya akan diputuskan oleh Majlis Syura Ulama PAS, sama ada akan meneruskan TS atau pun tidak. Menurut Haron Din (2012), Majlis Syura Ulama PAS telah bersetuju sebulat suara bahawa TS yang telah digunakan PAS untuk bersama PR sampai kepada sekarang ini masih relevan, masih berfungsi dan masih boleh dilaksanakan dalam konteks politik Malaysia.

Majlis Syura 'Ulamak (t.t) telah merumuskan enam syarat pelaksanaan TS. Pertama, *tahaluf* mestilah dijadikan wasilah untuk menegakkan Islam, memperkukuhkan kedudukan umat Islam dan membuka ruang untuk perlaksanaan Islam; kedua, *tahaluf* mestilah dipastikan dasar-dasar Islam dapat dipertahankan; ketiga, *intima* (kepatuhan) hendaklah diberikan kepada kepimpinan Parti Islam Se-Malaysia (PAS), bukan kepada pakatan *tahaluf*; keempat, *tahaluf* hendaklah dijadikan ruang dan medan menyampaikan dakwah; kelima, matlamat kemenangan Islam tidak boleh menghalalkan *tahaluf* secara mutlak; dan keenam, Majlis Syura 'Ulamak mempunyai kuasa membuat keputusan mengenai kesinambungan *tahaluf* *siyasi* berdasarkan *masalah* dan *mafsadah syar'iyah* dari semasa ke semasa.

■3.0 IMPLIKASI PEMIKIRAN TS PAS TERHADAP PEMBANGUNAN NEGARA

Berasaskan perbincangan pemikiran TS PAS sebelum ini, ia mempamerkan bahawa dalam pemikiran PAS belum ada tujuan khusus penggunaan TS ini kepada pembangunan negara. TS hanya digunakan sebagai suatu kaedah untuk bergabung sesama parti politik atau bergabung bersama NGO. Dalam pemikiran ini hanya terdapat dua tumpuan sahaja iaitu untuk berdakwah dan untuk menghadapi musuh yang sama.

Dua tumpuan ini tidak memberi implikasi jelas terhadap pembangunan negara. Namun, pengaplikasian pemikiran ini sebenarnya secara tidak langsung telah dimanfaatkan oleh kepimpinan PAS di negeri-negeri yang pernah diperintahnya untuk membangunkan negeri masing-masing. Negeri-negeri tersebut ialah Negeri Kedah, Terengganu, dan Kelantan. Daripada ketiga-tiga negeri tersebut, hanya Negeri Kelantan yang masih kekal diperintah oleh PAS. Oleh yang demikian, untuk melihat implikasi TS terhadap pembangunan negara yang diamalkan di negeri-negeri yang diperintah PAS, elok sekiranya pemerintahan PAS di Negeri Kelantan dijadikan sebagai subjek kajian artikel ini.

Dari sini, sebenarnya terdapat tiga perkara yang dapat menjelaskan penggunaan TS oleh PAS di Kelantan. Pertama, PAS boleh berada di bawah pemerintahan pusat yang berasaskan federalisme; kedua, PAS mengisytiharkan Negara Berkebajikan; dan ketiga, PAS membuka peluang ekonomi kepada bukan Muslim. Ketiga-tiga perkara ini terkait dengan PAS sebagai sebuah parti politik dan PAS sebagai sebuah kerajaan negeri. Ia bersangkutan antara satu sama lain.

Bagi yang pertama, PAS boleh berada di bawah pemerintahan pusat yang berasaskan federalisme (Shaikh Mohd Noor Alam, 1988). Posisi ini dialami oleh PAS ketika masih bekerjasama dalam Parti Perikatan dan sewaktu berada di luar daripada kerjasama dengan BN. Kini, walaupun PAS bukan parti komponen BN, namun, melalui pendekatan TS yang diamalkan menyebabkan kerajaan negeri (yang diperintah PAS) mengambil pendekatan mahu bekerjasama dengan kerajaan pusat (yang diperintah BN) dalam membangunkan pembangunan Negeri Kelantan dan Negara Malaysia. Misalnya, pada tahun 1973 pihak kerajaan telah melancarkan unit Perancangan Ekonomi di Jabatan Perdana Menteri sebagai penghubung kepada Unit Perancang Ekonomi Negeri Kelantan. Melalui hubungan ini, berbagai dasar ekonomi digariskan supaya dapat menyelesaikan masalah ekonomi dan meningkatkan pembangunan negeri Kelantan. Antara penyelesaiannya ialah Tun Abdul Razak mengumumkan Dasar Ekonomi Baru (DEB) dengan dua matlamat utama iaitu membasmi kemiskinan dan menyusun semula masyarakat (Mohd. Zulkifli Mohd. Ghazali, 1990).

Demi kepentingan rakyat, kerajaan Kelantan bersedia bekerjasama dengan kerajaan pusat sehinggalah ke saat ini. Walaupun terdapat beberapa pertikaian seperti wang royalti minyak dan penyaluran kewangan pembangunan kepada bukan kerajaan negeri, namun, kerjasama politik bagi setiap perancangan pembangunan oleh Pusat tidak dapat dipisahkan dengan pembangunan Negeri Kelantan. Tindakan ini adalah berpandukan pengamalan politik Malaysia yang berasaskan federalisme. Perancangan pembangunan Negeri Kelantan oleh kerajaan pusat membawa kepada dasar pembangunannya yang sama dengan dasar pembangunan kerajaan persekutuan (Mohamad Agus, 2002).

Walaupun begitu, PAS tetap berusaha untuk mengIslamisasikan sistem pentadbiran dan pengurusan negeri Kelantan dengan memperkenalkan dasar Membangun Bersama Islam (MBI) (Unit Perancang Ekonomi Negeri Kelantan, 1996). Dengan pendekatan TS yang digunakan secara tidak langsung, kerajaan Kelantan dilihat tidak merombak sistem yang ada, sebaliknya mencari kaedah yang sesuai untuk memansuhkan aktiviti yang diharamkan dalam Islam. Kerajaan Negeri Kelantan berusaha untuk memerangi maksiat yang berleluasa di Kelantan ekoran kewujudan pusat-pusat hiburan seperti *Biariz Park* (Show Wakaf Siku) yang menawarkan pelbagai hiburan seperti tarian joget, menora, makyung, wayang kulit yang melibatkan percampuran lelaki dan perempuan (Sahawati Harun, 2012).

Kerajaan Negeri Kelantan telah mengarahkan lesen perniagaan di *Biariz Park* ditamatkan tetapi mendapat tentangan daripada Penasihat Undang-Undang Kerajaan yang dihantar oleh Kerajaan Pusat dengan alasan Kerajaan Negeri boleh didakwa kerana *Biariz Park* terpaksa menanggung kerugian. Pihak polis juga tidak memberikan kerjasama dalam penutupan premis tersebut. Perniagaan *Biariz Park* terus berjalan seperti biasa. Dengan kaedah TS, kerajaan Negeri Kelantan terus menjalankan gerakan dakwah sehingga meningkatkan kesedaran masyarakat. Akhirnya, *Biariz Park* tidak lagi dikunjungi masyarakat sehinggakan mereka terpaksa melakukan penutupan (Sahawati Harun, 2012; Suhana Saad & Marsitah Mohd Radzi, 2009).

Selain itu, kerajaan negeri Kelantan menutup premis-premis judi yang beroperasi ketika pemerintahan BN sebelum ini. Lesen tidak lagi dikeluarkan dan aktiviti perjudian yang dilarang oleh semua agama telah dihentikan. Begitu juga, kerajaan negeri melarang menjual dan menyediakan arak di tempat awam, hotel dan restoran yang dikuatkuasakan mulai 1 Julai 1993. Semua jenis arak tidak dibenarkan lagi diminum di tempat awam, termasuk hotel, restoran atau kedai makan. Namun, bagi orang bukan Islam boleh minum di rumah kediaman mereka atau di tempat bukan tempat awam (Sahawati Harun, 2012; Ahmad Mawardi Abdullah, 2009).

Daripada penjelasan tersebut, penggunaan strategi TS digunakan untuk Islamisasi pembangunan di Kelantan terhadap dua perkara. Pertama, membangunkan sistem pengurusan gaya Islam. Kedua, mengIslamkan (melaksanakan elemen pembangunan berteraskan Islam) setiap aktiviti atau program dalam pembangunan dan pentadbiran tanpa meruntuh kerangka sistem konvensional sedia ada (Sahawati

Harun, 2012).

Secara rumusannya, TS digunakan dalam sistem federalisme ini bagi mengelakkan daripada berlaku sebarang pertembungan antara kerajaan Negeri Kelantan dengan kerajaan pusat. Pendekatan ini digunakan supaya perjalanan politik Malaysia menjadi lebih harmoni. Namun, sistem federalisme ini membawa keterbatasan kepada kerajaan Negeri Kelantan dalam menguruskan pentadbiran dan pembangunan untuk mencapai visi dan misi kerajaan negeri.

Walaupun setelah 20 tahun lebih memperkenalkan dasar MBI ini, pemerintahan PAS di Negeri Kelantan masih menggunakan sistem dasar Neo-Klasikal seperti yang diamalkan oleh Kerajaan Pusat. Seperti menurut Muhammad Syukri Salleh (2000), kerajaan Negeri di bawah pemerintahan PAS seperti di Kelantan tidak menghapuskan secara total sistem falsafah neo-klasikal, iaitu tidak mendefinisikan semula erti pembangunan secara jelas mengikut Islam. Kaedah pemerintahan PAS di Kelantan dilihat masih sama seperti yang diamalkan oleh Kerajaan Pusat.

Bagi yang kedua pula, PAS mengisytiharkan Negara Berkebijakan. Menurut Presiden PAS Abdul Hadi Awang (2012), hasil TS yang diamalkan ini telah membawa kepada kemenangan di Kelantan pada pilihan raya ke-8 sehingga ke-12 dan di Terengganu pada pilihan raya ke-11. PAS juga telah berjaya memenangi beberapa lagi Negeri pada pilihan raya ke-12 termasuklah Kedah, Kelantan dan Perak.

Kejayaan besar hasil penggunaan TS ini telah memberi kesan kepada PAS apabila motto PAS berubah daripada Negara Islam kepada Negara Berkebijakan dalam muktamarnya ke-57 (Abdul Hadi Awang, 2011). Alasannya supaya penyokong PAS dalam kalangan masyarakat bukan Islam lebih selesa dalam memperjuangkan sesuatu isu bagi mempertahankan PAS. Oleh itu, Negara Berkebijakan ini dipertahankan oleh Abdul Hadi Awang (2011) yang menjelaskan bahawa sebenarnya hanya motto sahaja ditukar, tetapi prinsip dan kaedah pelaksanaan masih tetap berada di landasan Islam seperti mana perjuangan dalam menegakkan Negara Islam. Dengan penggunaan tema Negara Berkebijakan ini, secara asasnya TS dapat mengukuhkan lagi kerjasama PAS dengan sesama komponen PR yang lain.

Hasil penelitian yang dilakukan terhadap Negara Berkebijakan yang diperkenalkan oleh PAS ini didapati bahawa ciri-ciri dalam Negara Islam merupakan kesinambungan ciri-ciri utama yang dibawa dalam perjuangan Negara Islam. Negara Berkebijakan ini mempunyai ciri-ciri yang tidak jauh berbeza dengan ciri-ciri Negara Islam. Ia boleh dilihat seperti dalam Jadual 1.

Jadual 1 Ciri ciri Negara Islam dan Negara Berkebijakan PAS

Sumber: Mohd Syakir Mohd Rosdi (2011: 7-8)

Ciri Negara Islam PAS (Abdul Hadi Awang dan Haron Din, 2003)	Ciri Negara Berkebijakan PAS (Abdul Hadi Awang, 2011)
1- Negara Berdaulat - Kedaulatan sesebuah negara merupakan tonggak utama. - Kedaulatan negara boleh dicapai melalui kesetiaan kepada kepimpinan Negara selagi mana tidak bercanggah dengan perintah Allah SWT.	1- Memastikan imbangan kuasa pemerintahan dalam Negara berada pada tahap terbaik dengan berlakunya pemisahan kuasa antara kehakiman, perundangan dan eksekutif.
2- Agama yang diikuti - Setiap rakyat seharusnya mentaati agama masing-masing. Kepada penganut Islam, mereka tiada pilihan kecuali menghayati ajaran agama mereka dalam segenap aspek kehidupan.	2- Mencakupi urusan hubungan manusia sesama manusia secara adil dan hubungan manusia dengan tuhan, dengan merujuk kepada maksud 'kebijakan' itu dengan erti katanya yang sebenar menurut pandangan Islam. Ia perlu dilaksanakan dengan penuh keadilan.
3- Melaksanakan Syariah bagi Menjamin Lima Asas Kehidupan i. agama/kepercayaan ii. nyawa iii. akal iv. maruah dan keturunan v. harta benda	3- Negara Berkebijakan adalah sebagaimana yang diiktibarkan dalam al-qur'an, al-sunnah dan sejarah kecemerlangan umat Islam.
4- Kesetiaan kepada Negara - Rakyat dituntut memberikan taat setia yang tidak berbelah bagi kepada kepimpinan Negara selagi mana tidak bercanggah dengan kehendak syarak'. - Jika pemimpin gagal memikul amanah kepimpinan, rakyat berhak untuk menarik balik ketaatan mereka.	4- Mengutamakan pembangunan akhlak dan jati diri rakyat di samping meningkatkan kecemerlangan akademik.
5- Pertanggungjawaban dan Ketelusan - Rakyat berhak mempersoalkan ketelusan kepimpinan di semua peringkat. - Pemimpin bukan sahaja dipersoalkan oleh rakyat dan institusi <i>Hisbah</i> tetapi juga akan dipersoalkan oleh Allah SWT pada hari Kiamat.	5- Pemimpin dan Negara adalah yang melaksanakan kebijakan iaitu beriman, mengerjakan amal soleh, berakhlak dan mempunyai kekuatan serta keupayaan mentadbir atau mengurus.
6- Menegakkan Makruf dan Mencegah Mungkar - Prinsip menegakkan kebenaran dan mencegah kemungkaran akan dihidupkan dalam masyarakat sehingga menjadi tanggungjawab seluruh warganegara. - Seluruh warganegara akan menegakkan kebaikan dan mencegah kemungkaran dalam kehidupan berkeluarga, bermasyarakat dan bernegara. - Prinsip ini menjadi ciri penting yang membezakan antara sebuah negara Islam tulen dengan negara Islam tiruan.	6- Sifat pemimpin dan Negara ialah melaksanakan amar makruf dan nahi mungkar dengan bertanggungjawab kepada tuhan dan beramanah sesama manusia.
7- Negara Berkebijakan	7- Rakyat dan pemerintah berlumba-lumba

<ul style="list-style-type: none"> - Negara Islam sangat mengambil berat kebijakan rakyat. - Pemimpin akan sedia mendengar segala masalah rakyat. - Pemimpin adalah khadam kepada rakyat. 	<p>melakukan kebijakan, sepertimana budaya memberi dan menyumbang mengatasi budaya menerima atau meminta.</p>
<p>8- Syura Berparlimen dan Raja Berperlembagaan</p> <ul style="list-style-type: none"> - Negara Islam akan memperkukuhkan amalan Syura Berparlimen dan Raja Berperlembagaan di Malaysia berpaksikan ajaran Islam. 	<p>8- Mengelakkan perebutan peluang perniagaan antara kerajaan dan rakyat. Pada masa yang sama kekayaan Negara tidak berputar dalam kalangan tertentu sahaja.</p>
<p>9- Pembangunan Bersepadu, Progresif dan Mesra Teknologi</p> <ul style="list-style-type: none"> - Aspek pembangunan fizikal akan disepadukan dengan kerohanian untuk membentuk sebuah negara progresif berdasarkan kemajuan teknologi terkini. 	<p>9- Mengutamakan pengurangan kos kehidupan rakyat di samping meningkatkan kesejahteraan rakyat dengan memastikan keperluan asas rakyat dinikmati oleh semua tanpa kecuali.</p>
	<p>10- Menjadikan kepelbagaian adat, budaya dan agama sebagai pemangkin keharmonian rakyat dan asas kekuatan Negara.</p>

Berdasarkan Jadual 1, ciri-ciri Negara Berkebijakan PAS tidaklah mempunyai perbezaan yang ketara dengan ciri-ciri Negara Islam PAS. Negara Berkebijakan disebut dengan jelas dalam ciri ketujuh Negara Islam. Secara rumusannya, ciri-ciri tersebut bolehlah disimpulkan bahawa pembentukan sebuah Negara Islam perlu ada lima perkara seperti berikut:

1. Undang-undang yang berlandaskan hukum dan ajaran Islam. Semua kesalahan sama ada dilakukan oleh rakyat ataupun pemerintah harus dihukum seperti yang dijelaskan dalam al-Qur'an dan Hadith.
2. Islam adalah agama rasmi, sedangkan agama lain yang ada pada negara tersebut bebas untuk melaksanakan anutan mereka.
3. Sistem pemerintahan yang dilaksanakan seharusnya tidak bercanggah dengan syariat Islam.
4. Pemimpin negara harus dilantik dalam kalangan orang Islam.
5. Pelaksanaan *Amar Makruf Nahi Mungkar*.

Selain itu, untuk membentuk sebuah Negara Berkebijakan perlu ada tujuh perkara seperti berikut:

1. Tujuan utama pembangunan adalah untuk manfaat dan kebajikan rakyat awam.
2. Kerajaan adalah “*guardian*” atau penjaga (ibu-bapa) kepada rakyat.
3. Penekanan kepada kecemerlangan moral dan nilai keinsanan (*Ethic and human centric*).
4. Kebendaan adalah modal, pembangunan insan adalah matlamat.
5. Dipastikan kesaksamaan semua rakyat dan menggalakkan kecemerlangan individu.
6. Kebajikan rakyat adalah tanggungjawab negara.
7. Rakyat sejahtera dan negara makmur.

Pengisytiharan ini sebenarnya memberi kesan kepada pemerintahan Negeri Kelantan apabila berlaku peralihan tumpuan daripada MBI kepada Negara Berkebijakan. Sehingga Negeri Kelantan diletakkan sebagai negeri contoh Negeri Berkebijakan PAS.

Sebenarnya, motto Negara Berkebijakan PAS ini bukanlah suatu idea baru. Ia telah dikemukakan oleh Bekas Presiden PAS iaitu Fadzil Noor pada tahun 2001. Hal ini dilakukan melalui memorandum PAS kepada rakyat Malaysia bertajuk *Pemerintahan Islam Dalam Abad ke-21*. Antara Disember 2001 dan Mac 2002, draf empat muka surat ini telah dibincangkan oleh ahli jawatankuasa PAS dan aktivis *Non Government Organisation* (NGO). Kemudian draf ini dibawa oleh Fadzil Noor ke dalam Muktamar PAS ke-48 di Kota Bharu pada Mei 2002 (Liew Chin Tong, 2011) (Dipetik daripada Dzulkifli Ahmad, 2011).

Presiden PAS sekarang, Abdul Hadi Awang (2011) sendiri mengakui bahawa Fadzil Noor-lah yang telah membawa idea tentang Negara Berkebijakan ini. Kata-kata beliau adalah seperti berikut:

“Konsep Negara Berkebijakan ini akan saya tulis dan terbitkan bagi menjelaskan maksud Negara Berkebijakan itu. Ia kesinambungan daripada apa yang kita rancang bersama Almarhum Ustaz Fadzil”.

Hal ini menjadi bukti bahawa Negara Berkebijakan PAS merupakan antara agenda berasaskan pemikiran Fadzil Noor. Istilah berkebijakan ini juga telah terdapat dalam perlembagaan PAS pindaan 2001 fasal 5 bertajuk *usaha-usaha* bernombor tiga, iaitu;

“Memupuk dan memperkuatkan ukhuwah Islamiyah dan menyuburkan rasa perpaduan di kalangan rakyat bagi memelihara kehidupan politik dan masyarakat yang sihat dan berkebijakan” (Parti Islam SeMalaysia, 2002).

Hal ini menunjukkan bahawa istilah berkebijakan telah pun diguna pakai dalam perlembagaan PAS dan didapati tidak berubah pada pindaan terbaru iaitu pindaan 2009 dan pindaan 2011 fasal 6 bernombor tiga.

Rumusannya, langkah ini adalah suatu strategi TS. Strategi ini direncanakan supaya masyarakat bukan Islam boleh menerima struktur Islam yang dibawa oleh PAS secara tidak langsung. Begitu juga, ia adalah bagi menarik kerjasama golongan bukan Islam dan golongan yang baru memahami Islam kepada PAS. Selain itu, ia juga membantu memulihkan sangkaan golongan bukan Islam terhadap orang Islam yang ekstremis. Hal ini mampu mendekatkan golongan bukan Islam kepada Islam.

Bagi yang ketiga pula, PAS membuka peluang ekonomi kepada golongan bukan Islam di Kelantan. Terdapat perniagaan swasta di Kelantan yang dikelola oleh bangsa Cina, India dan Siam yang bukan beragama Islam. Kebanyakan mereka lebih berminat menggunakan sistem ekonomi kapitalisme dalam industri mereka. Sistem ini melihat kepada peluang untuk mengaut keuntungan. Menurut Fadhli Shaari (2012), tindakan membuka peluang ekonomi kepada bukan Islam ini diperbolehkan kerana ia diamalkan juga pada zaman Rasulullah SAW yang disebut sebagai hubungan antara kaum.

Dalam ekonomi Malaysia pula, Negeri Kelantan merupakan salah satu negeri di Malaysia. Negeri Kelantan tidak terkecuali daripada pengaruh ekonomi kapitalisme yang diamalkan oleh golongan bukan Islam. Maka persoalannya, adakah kerajaan Negeri Kelantan mampu

membendung perkembangan itu untuk memperkembangkan lagi sistem ekonomi Islam?

Realitinya, daripada majoriti orang Melayu sebanyak 65.1 peratus, hanya 19.4 peratus kekayaan negara dikuasai orang Melayu, manakala minoriti kaum Cina sebanyak 26 peratus menguasai 42.4 peratus. DEB juga dibina adalah disebabkan ketidakseimbangan tersebut. Ia dibentok setelah berlaku peristiwa 13 Mei. Dari sini, DEB adalah peluang semua pihak untuk meningkatkan ekonomi dan mengukuhkan politik masing-masing. Objektif DEB dalam membasmu kemiskinan juga telah membuka ruang yang lebih besar kepada kaum Bumiputera dan bukan Bumiputera menceburi bidang ekonomi di samping bidang politik (Mohd. Zulkifli Mohd. Ghazali, 1990). Kerjasama yang diputuskan hasil daripada kerjasama ekonomi dan politik ini turut diaplikasikan dalam kerajaan Negeri Kelantan. Oleh yang demikian, pembangunan ekonomi politik Negeri Kelantan dengan dasar MBI tidak mampu untuk bercanggah dengan dasar kerajaan Pusat. Kerajaan Kelantan tidak mampu menghalang kemasukan golongan bukan Islam untuk menjalankan perniagaan di Kelantan. Dengan asas TS, kerajaan Kelantan terpaksa akur untuk membuka peluang perniagaan kepada bukan Islam bagi mengelak berlaku sebarang pertembungan dengan golongan bukan Islam dan kerajaan pusat (Ab Rahman Ismail, 1999).

Daripada perbincangan di atas, secara rumusannya, pengekaln pengamalan sistem Neo-klasikal dalam sistem pemerintahan kerajaan negeri, pengisytiharan pertukaran motto daripada Negara Islam kepada Negara Berkeadilan dan keterbukaan peluang perniagaan kepada golongan bukan Islam ini merupakan antara kesan ijihad daripada penggunaan strategi TS. Hal ini memperlihatkan bahawa setakat ini tidak ada implikasi pemikiran TS PAS ini secara langsung kepada pembangunan negara. Namun, secara tidak langsung implikasi pemikiran TS PAS ini meliputi tiga perkara. Pertama, kerajaan Negeri Kelantan boleh bekerjasama dengan kerajaan pusat dalam hal pembangunan negeri; kedua, dapat menyumbangkan idea mengenai konsep pembangunan Negara Berkeadilan; dan ketiga, bersama-sama mengukuhkan kestabilan ekonomi politik pembangunan negara.

4.0 KESIMPULAN

Dengan menggunakan konsep TS, PAS lebih memahami konsep demokrasi dengan mengamalkan pemerintahan berasaskan kemenangan dalam pilihan raya. Pembangunan negara dapat dibina dengan lebih maju tanpa adanya sebarang bentuk konflik sehingga menyebabkan peperangan seperti yang berlaku di Sudan, Algeria, dan Mesir. Berasaskan dua hala pemikiran TS PAS iaitu untuk berdamai dan untuk bergabung bagi berhadapan dengan musuh yang sama membawa kepada keharmonian dalam politik Malaysia. PAS masih boleh berTS dengan kerajaan pusat dalam soal pembangunan ekonomi politik Negeri Kelantan. Dari segi ekonomi, melalui UPENK, kerajaan negeri boleh saling membangunkan ekonomi dan pembangunan negeri bersama-sama dengan organisasi ekonomi pada peringkat pusat. Dasar DEB dan Rancangan Malaysia (RMK) di Kelantan terus dilaksanakan. Dari segi politik pula, semangat federalisme juga tidak dilanggar. Kerajaan negeri masih membenarkan penjawat awam yang merupakan pegawai kerajaan negeri dan pusat untuk meneruskan kerja di Negeri Kelantan. Secara khususnya, terdapat tiga perkara yang mempamerkan bahawa PAS melaksanakan TS secara tidak langsung. Pertama, PAS boleh berada di bawah pemerintahan pusat yang berasaskan federalisme; kedua, PAS mengisytiharkan Negara Berkeadilan; dan ketiga, PAS membuka peluang ekonomi kepada bukan Muslim.

Rujukan

- Ab Rahman Ismail (1999). *Pembentukan Polisi Awam dan Perkembangan Politik Di Kelantan: Satu Kajian Terhadap Persepsi UMNO dan PAS*. Tesis Doktor Falsafah yang dikemukakan kepada Fakulti Ekonomi dan Perniagaan, Universiti Malaya. Tidak diterbitkan.
- Abdul Hadi Awang (1999). *Bersatu Dirikan Kerajaan Baru*. Kuala Lumpur: Jabatan Penerangan PAS Pusat.
- Abdul Hadi Awang (2008). *Negara Berkeadilan : Tawaran Pas Kepada Rakyat Malaysia*. Diakses daripada http://presiden.pas.org.my/v2/index.php?option=com_content&view=article&id=37:negara-berkeadilan--tawaran-pas-kepada-rakyat-malaysia-dancatid=14:kenyataan-rasmi&Itemid=56 pada 8 Ogos 2012.
- Abdul Hadi Awang (2011). *Konsep Asas Negara Berkeadilan*. Kuala Lumpur: Lajnah Penerbitan Dewan Ulama PAS Pusat.
- Abdul Hadi Awang (2011). *Konsep Negara Berkeadilan, Istilah 'Welfare State' Beza*. Diakses daripada <http://www.themalaysianinsider.com/bahasa/article/presiden-pas-konsep-negara-berkeadilan-istilah-welfare-state-beza/Abdul> pada 8 Julai 2012.
- Abdul Hadi Awang (2012). *Tahaluf Siyasi Bersama Pakatan Rakyat*. Diakses daripada <http://bm.harakahdaily.net/index.php/columnist/presiden/13826-tahaluf-siyasi-pas-bersama-pakatanrakyat> pada 16 Oktober 2012.
- Abu Bakar Hamzah (1992). *Parti PAS dengan Tahaluf Siyasinya*. Kuala Lumpur: Media Cendekiawan.
- Ahmad Fadhli Shaari (2008a). *Hukum Tahaluf siyasi Dalam Konteks Gerakan Islam*. Kelantan: KIAS. Diakses daripada <http://www.kias.edu.my/tahalufsiyasi08.htm> pada 16 Oktober 2012.
- Ahmad Fadhli Shaari (2008b). *Tahaluf Siyasi Dalam Konteks Perjuangan PAS Di Malaysia Pasca PRU-12 Serta Pandangan Ulama Haraki Mengenainya*. Dipetik daripada <http://ahmadfadhli.wordpress.com/2008/06/19/tahaluf-siyasi-dalam-konteks-perjuangan-pas-di-malaysia-pasca-pru-12-serta-pandangan-golongan-ulama-haraki-mengenainya-draf-awal/> pada 16 Oktober 2012.
- Ahmad Mawardi Abdullah (2009). *Kebijakan Politik Islam Nik Abdul Aziz, Nik Mat di Kelantan Tahun 1990-2008*. Tesis Sarjana yang diserahkan kepada Program Studi Jinayah Siyasah, Fakultas Syari'ah dan Hukum, Universitas Islam Negeri Syarif Hidayatullah, Jakarta, Indonesia.
- Dewan Ulama PAS Pusat (2011). *Tahaluf Siyasi untuk Kejayaan Besar PRU 13*. Diakses daripada http://www.ulamak.pas.org.my/v2/index.php?option=com_content&view=article&id=349:tahaluf-siyasiuntuk-kejayaan-besar-pru-13&catid=17&Itemid=19 pada 9 Julai 2012.
- Fadhli Shaari (2012). Temu bual yang dijalankan terhadap Fadhli Shaari selaku Setiausaha Akhbar Menteri Besar Kelantan bertempat di Pasir Tumbuh, Kelantan pada 4 Disember.
- Fathul Bari Mat Jahya (2012). *Tahaluf Siyasi: UMNO mendahului PAS*. Diakses daripada <http://ustazfathulbari.wordpress.com/2012/09/27/tahaluf-siyasi-umno-mendahului-pas/> pada 9 Julai 2012.
- Harun Din (2012). *Perjuangan PAS Tidak Menyeleweng Sedikit pun dan Tahaluf Siyasi Relevan*. Diakses daripada <http://www.youtube.com/watch?v=CcrGtLInCwo> pada 4 Ogos 2012.
- Majlis Syura 'Ulamak (t.t). *Tahaluf Siyasi: Garis Panduan Dari Perspektif Islam*. Kuala Lumpur: Majlis Syura 'Ulamak, Parti Islam SeMalaysia.
- Mohamad Agus (2002). "Politik Federalisme Malaysia: Pengalaman Sabah", *Jurnal JATI*, Bil. 2, Disember 2002.
- Mohamad Khairudin Aman Razali (2012). *Tahaluf Siyasi: Dalil Mengapa PAS Bekerjasama dengan DAP*. Diakses daripada http://www.youtube.com/watch?v=A_QxrwaK7_o pada 4 Ogos 2012.
- Mohd Farid Dato' Abd. Razak (2012). Temu bual yang dilakukan terhadap Ketua Pegawai Eksekutif Kumpulan Pertanian Kelantan Berhad (KPKB) bertempat di Kota Bharu, Kelantan pada 5 Disember.
- Mohd Syakir Mohd Rosdi (2011). *Transisi Politik Dari Negara Islam Kepada Negara Berkeadilan Parti Islam Semalaysia (PAS): Cabaran dan Matlamat*. Kertas

- kerja ini dibentangkan dalam The 6th ISDEV International Graduate Workshop (INGRAW 2011) di Universiti Sains Malaysia pada 11-12hb Oktober 2011.
- Mohd. Zulkifli Mohd. Ghazali (1990). *Dasar Ekonomi Baru: Kelemahan dan Penyelewengan*. Laporan Kajian yang diserahkan kepada Universiti Teknologi Mara.
- Muhammad Syukri Salleh (2000). "PAS dan Islamisasi di Kelantan" (Pas and Islamisation in Kelantan). *Pemikir*, 21, 161-185.
- Mustafa Ali (Buletin Online) (2011, 20 April). *Tahaluf Siyasi adalah Strategi*. Diakses daripada <http://www.youtube.com/watch?v=jJIOVBrIxJg> pada 4 Ogos 2012.
- Nakhaie Ahmad (2012). *DEB Selaras Dengan Tahaluf Siyasi*. Diakses daripada <http://www.youtube.com/watch?v=gOzEefNNdD8> pada 4 Ogos 2012.
- Nasharudin Mat Isa (2011). Diakses daripada http://www.youtube.com/watch?v=1-e65ZKT_50 pada 20 November 2012.
- Parti Islam SeMalaysia (2002). *Perlembagaan Parti Islam SeMalaysia (PAS) (Pindaan 2011)*. Taman Melewar: Markaz Tarbiyah PAS Pusat.
- Pusat Kajian Strategik Negeri Kelantan (2011). *Dua Dekad Kelantan Membangun Bersama Islam*. Kota Darul Naim, Kelantan: Pusat Kajian Strategik Negeri Kelantan.
- Rokiah Talib (1994). *Politik dan Isu Ekonomi di Kelantan: Satu Kajian Sosio Ekonomi*. Petaling Jaya: Gateway Publishing House Sdn Bhd.
- Rushdan Abdul Halim (2005). *Kerjasama Politik dengan Bukan Islam: Satu Kajian Terhadap Asas Hukum Berdasarkan Al-Quran dan Al-Sunnah*. Tesis Sarjana yang diserahkan kepada Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia. Tidak diterbitkan.
- Sahawati Harun (2012). *Islamisasi Pembangunan di Kelantan (1990-2010)*. Tesis Doktor Falsafah yang diserahkan kepada Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia. Tidak diterbitkan.
- Shaikh Alam Mohd Noor (1988). *Federalisme di Malaysia*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Sinar Harian (2015, 10 Januari). *Pemuda PAS Sambut Baik Kerjasama Kelantan, Pusat*. Diakses daripada <http://www.sinarharian.com.my/politik/pemuda-pas-sambut-baik-kerjasama-kelantan-pusat-1.349161> pada 28 Februari 2015.
- Sinar Harian (2015, 7 Januari). *Setuju Gabung Demi Jawatankuasa Pasca Banjir*. Diakses daripada <http://www.sinarharian.com.my/politik/setuju-gabung-demi-jawatankuasa-pasca-banjir-1.348350> pada 28 Februari 2015.
- Suhana Saad & Suraiya Ishak (2010). "Pembudayaan Etika dan Penyelesaian Konflik dalam Kalangan Agen Pembangunan di Kelantan", *Jurnal Akademika*, 79(Mei-Ogos), 53-63.
- Suhana Saad dan Marsitah Mohd Radzi (2009). "Urus Tadbir Sebuah Bandaraya Islam Malaysia: Kajian kes di Kota Bharu, Kelantan", dlm. *Geografia Online, Malaysian Journal of Society and Space*, 5(3), 8-25. ISSN 2180-2491.
- Taufiq Yusuf Waie (2005). *Mengenal Gerakan Islah*. Kuala Lumpur: Pustaka Salam Sdn. Bhd.
- Unit Perancang Ekonomi Negeri Kelantan (1996). *Konsep Membangun Bersama Islam dalam Pentadbiran Kerajaan Negeri*. Kertas kerja yang dibentangkan di Majlis Perhimpunan Unit Dakwah Halaqah dan Penghulu Peringkat Negeri Kelantan di Kota Darulnaim, Kelantan pada 24 April 1996.
- Wan Nik Wan Yusoff (2012). Temu bual yang dilakukan terhadap Setiausaha Politik Menteri Besar Kelantan bertempat di Kompleks Pusat Pentadbiran Negeri Kota Darul Naim pada 5 Disember